

ОБ'ЄКТИВНОМОДАЛЬНІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В МОВІ ТВОРІВ О. КОБИЛЯНСЬКОЇ

Тетяна Романюк. Об'єктивно-модальні реалізації простого речення в мові творів О. Кобилянської.

У статті досліджуються особливості парадигматичних форм простого речення та засоби їх творення на основі морфологічних категорій часу і способу та співвідносних синтаксичних – індикативних та ірреально-модальних – у мові художніх творів Ольги Кобилянської. Набір ірреально-модальних видозмін простого речення доповнений формою допустової модальності, яка є системним виявом у синтаксичній парадигмі цієї предикативної одиниці.

Ключові слова: граматична форма речення, синтаксичні категорії часу та способу, синтаксична (граматична) парадигма, об'єктивна модальність.

Татьяна Романюк. Объективно-модальные реализации простого предложения в языке произведений О. Кобылянской.

В статье исследуются особенности парадигматических форм простого предложения и средства их образования на основе морфологических категорий времени и наклонения, а также соответственных синтаксических – индикативных и ирреально-модальных – в языке художественных произведений Ольги Кобылянской. Набор ирреально-модальных видоизменений простого предложения дополнен формой уступительной модальности, которая является системным проявлением в синтаксической парадигме этой предикативной единицы.

Ключевые слова: грамматическая форма предложения, синтаксические категории времени и наклонения, синтаксическая (грамматическая) парадигма, объективная модальность.

Tetiana Romaniuk. Objective and modal simple sentence realization in Olha Kobylianska's writing.

The peculiarities of the simple sentence paradigmatic forms and the means of their formation on the basis of the morphological categories of time and mood and correlative syntactic – indicative and unreal modal in the language of Olga Kobylianska's fiction are discovered in the article. The set of simple sentence's unreal modal modifications is supplemented by the form of concessive value, which is the system manifestation in the paradigmatic of this predicative unit.

Key words: grammatical form of the sentence, syntactic categories of time and mood, syntactic (grammatical) paradigm, objective modality.

З'ясування співвідношення між змістом і формою досліджуваного об'єкта – традиційне питання лінгвістики – і надалі залишається складником у колі завдань сучасного мовознавства.

Серед структурно-семантичних досліджень мовного і мовленнєвого варіювання вивчення змістових відношень між системно-мовними та комунікативно-мовленнєвими варіантами є одним з найбільш складних і цікавих завдань.

Для розвитку прагматичної теорії мови дослідження подібних питань актуальне в плані можливості здійснити розмежування мотивів актів мовленнєвої діяльності носіїв мови як моментів інтуїтивної мовної поведінки і мотивів продуманого та усвідомленого вибору однієї з альтернативних форм, зокрема парадигматично співвіднесених одиниць, яку обирають автори художніх текстів.

Мову як вербальний засіб обміну інформацією структурує сукупність знакових елементів, які, перебуваючи в релятивних відношеннях, відображують тим самим усю складність взаємозв'язків у позамовній дійсності. Здатність простого речення як основної комунікативної одиниці формувати і виражати певну думку у взаємозв'язку з іншими забезпечується розмаїттям граматичних форм цієї предикативної одиниці.

Системність мови уможливорюється її граматичним ладом, де об'єднані закономірності побудови речень із номінативних засобів у процесі вираження думки. Як окремі слова, потрапивши до складу речення, стають словоформами (синтаксемами) і вступають у структурно-семантичні відношення з іншими одиницями цього рівня, так і просте речення для відображення взаємозв'язків окремих денотативних ситуацій змінює свою граматичну форму, виступаючи як варіант певного інваріанта.

Формально-синтаксичний аспект функціонування простого речення, проблема класифікації його граматичних форм з урахуванням семантичних відношень належить до найскладніших питань у сучасній синтаксичній теорії. Актуальність цього питання зумовлена його дотичністю до таких фундаментальних понять синтаксису, як система синтаксичних одиниць, їх ієрархія, типологія синтаксичних категорій, взаємодія граматичної форми і граматичного значення на рівні синтаксису.

Суттєвою ознакою будь-якої мови є поєднання форми зі значенням, плану вираження з планом змісту. Таке поєднання простежується у всіх ланках і на всіх рівнях мови і мовлення, у тому числі й на синтаксичному.

Розмежування мови і мовлення, досить поширені в сучасному мовознавстві, дозволяють досліджувати основну мовленнєву одиницю – речення – як ізольовано, так і в контексті, у зв'язку з іншими предикативними одиницями, де вона може найповніше виявити свій структурний та семантичний потенціал. За образним висловом Е.Бенвеніста, „Речення – це саме життя мови в дії. З реченням ми полишаємо сферу мови як систему знаків і потрапляємо в інший світ, у світ мови як засобу спілкування, вираженням якого є саме мовлення. Речення належить мовленню. Саме так його і можна визначити: речення є одиницею мовлення” [1, с. 447-448]. Визначення особливостей речення, таким чином, залежить від рівня його аналізу – як одиниці мови, мовлення, тексту.

Слугуючи потребам комунікації, речення набуває здатності відтворення та передачі цілого спектру відтінків значень, у тому числі й об'єктивно-модальних. Саме перебування в текстовому оточенні, а отже й у певних смислових зв'язках з іншими його компонентами, „провокує” речення на певні формальні видозміни. Як зазначає А. Загнітко, категорійна семантика граматичної форми постає системно мотивованою і віртуально закріпленою, щораз реалізуючись у контекстних виявах, вона репрезентує відповідні когнітивні блоки. Водночас референційна семантика граматичної форми є ситуативно окресленою. Її уможливорює низка чинників, з-поміж яких значущими постають умови мовленнєвого і немовленнєвого контексту, ситуативно-прагматичні настанови і под. Морфологічні форми репрезентують категорійну семантику як системно відтворювану [...] [2, с. 62]. Системна відтворюваність властива і граматичними формам простого речення, які репрезентуються морфологічними показниками – граматикалізованими компонентами (частки *б/би, хай/нехай*, розвиток у дієслова *бути* значення зв'язки) [5, с. 105].

Усталене в структурно-семантичному синтаксисі поняття реченнєвої семантики як абстрактного змісту, що твориться формальним синтаксичним механізмом і конкретизується лексичним наповненням синтаксичних позицій, доповнюється в аспекті граматичної парадигми (парадигми словозмінного типу) такими виявами речення, що без зміни його структури, без уведення нових лексичних елементів забезпечують передачу всіх відтінків спектру об'єктивно-модальних значень – індикативних та значень ірреальної модальності.

Об'єктивна модальність, яка властива кожному граматичному реченню, виявляє його зв'язок з денотативною ситуацією через граматичні (синтаксичні) категорії часу та способу, що є парадигматично-посутніми.

У досліджуваних творах О.Кобилянської індикативні видозміни речення значно переважають над ірреально-модальними, що відповідає загальній тенденції їх уживаності в сучасній українській мові. Категорійним значенням індикатива є співвіднесеність фрагменту об'єктивної дійсності із часовим відрізком, у якому він відбувається, стосовно точки відліку – моменту мовлення: у момент мовлення, до нього чи після.

У двоскладних дієслівних реченнях центром їх граматичних формозмін виступає звичайно дієслово-присудок як носій таких предикативних значень речення, як час та спосіб, що забезпечує симетричність вияву указаних значень на морфологічному та синтаксичному рівнях. Граматичну парадигму речення відкриває індикативна форма теперішнього часу, у якій показником формозміни речення виступає морфологічна форма дієслова, напр.: *На заході, на гранчастім верху зеленої гори **стоїть** столітній одинокий дуб-великан; Ви **потребуєте** багато сонячного блиску і барв!; Я **тую** за барвами, за світлом, за гармонією*. У недієслівних реченнях (субстантивних, ад'єктивних) роль формального показника індикативного значення теперішнього часу перебирає на себе дієслівна зв'язка *бути* в зазначеній граматичній формі (*є*), що, як правило, опускається, напр.: *Михайло – хлопець сильної будови, здоровий [...]; Характери поодиноких людей є аналогічні характерам поодиноких націй; Сава – залізний. З тіла тонкий, марний, а проте залізний; Ми люди, що знаємо лише землю! Вона чорна та й руки наші почорніли від неї, та проте вона свята.*

Показово, що парадигматичне значення теперішнього часу ад'єктивних речень з дієприкметником у ролі присудка не завжди збігається з морфологічним часом останнього, напр.: *Воздух напосний* (мин. час) *пахучою свіжістю...*; *Жінка призначена* (мин. час) *чоловікові, як смерть від бога*. Подібні парадигматичні форми речень засвідчують несиметричність морфологічного часу присудка з синтаксичним часовим значенням речення, що зайвий раз

підтверджує самостійність часової категорії останнього. Формальним показником індикативного значення теперішнього часу речення в таких випадках виступає нульова зв'язка.

Індикативна форма минулого часу властива в мові творів О. Кобилянської різним структурним типам простого речення – двоскладним (дієслівним, субстантивним, ад'єктивним, адвербіальним) та односкладним. У дієслівних реченнях це синтаксичне значення симетричне з відповідним морфологічним значенням присудка, напр.: *Нараз виринула недалеко постать; Снішив уже полями додому*. Формальним показником цієї парадигматичної форми в недієслівних реченнях виступає зв'язка *бути* у формі минулого часу. Напр.: *Ворожка оця була чарівниця; Він був дуб, не парубок; Я був тоді такий лютий на нього, що мало не вдарив його; Все було таке сму́тне!; Небо було захмарене; Гірко було все покидати; Йому було жаль дівчини[...]; Тут було темно й тихо.*

Парадигматичний вияв майбутнього часу дієслівних речень конституюють відповідні морфологічні форми дієслів – проста і складена за відсутності складної, напр.: *Під тіткою розпадеться земля, а вуйко загнівається!; Але прийде літо, я піду до тебе!; Того не забуду я вам ніколи, вучку, ніколи!; З тих шовкових суконь дасть мама мені поробити ковдри!; Я буду пильно працювати над собою[...]; – Восени буде вам уже Сава при всі помагати, тату![...].* У недієслівних та односкладних реченнях формантом їх індикативного вияву майбутнього часу виступає відповідна форма дієслова-зв'язки *бути*. Напр.: *Я буду дуже щаслива, бабусенько! – запевняла я її; Михайло може аж за три роки жениться. А поки що буде тобі дружбою; Буде тобі добре, а мені на душі буде легше.* У мові досліджуваних творів парадигматичний вияв майбутнього часу речення поодиноким представлений варіантною ненормативною формою „другого складеного майбутнього”, напр.: *[–Гадає, що як Сава візьме його гадя, його Рахірку, то ми таки зараз відділимо йому половину нашої землі] та він буде мав за що тити!; Тоді буде міг вибирати між Рахірою або землею.*

Індикативна парадигма дієслівних речень чотиричленна, оскільки до неї входять і форми давноминулого часу. У мові досліджених творів така граматична форма простого речення представлена мало. Напр.: *Він був також увійшов у кімнату; Я була привикла до того, що з її оточення була я їй найсимпатичніша.*

Плюсквамперфектна форма в часовій парадигмі недієслівних речень відсутня у зв'язку з морфологічною природою їх присудка.

У систематизації парадигматичних форм важливим є прояв у реченні так званої типізованої в граматиці семантики, на чому ґрунтується основний семантико-граматичний принцип її класифікації. Типізована семантика речення є першим компонентом його граматичного значення, оскільки не можна аналізувати граматичну форму без знання того, що ця форма виражає [2, с. 17].

Індикативній парадигмі протиставлена система ірреально-модальних видозмін речення, що виявляється в певному наборі синтаксичних значень, структурно співвідносних з морфологічними (дієслівними) умовним та наказовим способами, проте семантично ширших за них. Перелік значень ірреальної модальності речення традиційно представлений п'ятьма семантичними різновидами – умовного простого, умовного складного, бажального, наказового та повиннісного способів. Однак він не становить закритої системи і може бути доповнений. Якщо термін „система” розглядати як „сукупність однотипних одиниць, пов'язаних закономірними відношеннями”, то поява серед них ще однієї, яка не порушуватиме принципу побудови цілого, видаватиметься досить очікуваною і логічною. Серед істотних ознак будь-якої лінгвістичної системи виділяють структурність, ієрархічність, відносну неподільність її одиниць, динамізм, відкритість та розвиток. У зв'язку з цим, аналізуючи просте речення в системі парадигматичного поля, можемо говорити про систему його граматичних видозмін як про систему динамічну, що перебуває в постійному розвитку. Динамізм системи виявляється в постійних якісних та кількісних змінах в її будові за збереження системних характеристик. Поширення, таким чином, переліку ірреально-модальних значень ще одним – допустовим – є закономірним, оскільки він доповнює вже наявні за допомогою властивостей, функцій, які взаємовизначені з властивостями цілого [3, с. 63–64]. Отже, ірреально-модальну парадигму простого речення вважаємо шестичленною.

Забезпечує передачу типізованих значень об'єктивно-модальних видозмін простого речення набір службових слів, зокрема часток, які найповніше реалізують свою допоміжну функцію саме на синтаксичному рівні, що логічно висвітлюється в їх сучасній назві „аналітичні синтаксичні

морфеми” [І. Р. Вихованець]. Вони слугують структурними компонентами синтаксичних одиниць, а отже і формальних видозмін простого речення та виразниками семантико-синтаксичних відношень між ними.

Під формою в граматиці розуміють зовнішнє вираження внутрішніх власне граматичних ознак і властивостей, які притаманні одиниці мови. Це загальне положення поширюється і на синтаксис як розділ граматики, де способи синтаксичного оформлення кожної одиниці, у тому числі й формально-граматичні видозміни простого речення, мають свою специфіку. Активним формантом при парадигмоутворенні виступає частка *би/б* та її контамінації із сполучними засобами *коли б, якщо б, тільки б, якби, лиш би* і под., частка *хай/нехай*. Важливу роль в утворенні деяких граматичних видозмін речення відіграє порядок слів та інтонація.

Частки маркують ірреально-модальні форми речення і в поєднанні з присудком утворюють аналітичну предикатну синтаксему.

Мова досліджуваних творів Ольги Кобилянської представлена усією палітрою ірреально-модальних значень і граматичні форми простих речень укладаються в шестичленну парадигму.

Парадигматична **форма умовної простої модальності** вживається тільки як просте речення на основі морфологічного умовного способу на *-л, -в+би/б*. Типізованим значенням умовного простого способу є вираження ситуації, ірреальної дії, що може реалізуватися за певних (окреслених чи ні) умов, значення можливості в невизначеному часовому плані. Напр.: *Я би йому не повірила у всім; Він узяв би газдівство в свої руки і примусив би пияка сидіти тихо на печі.*

Досить поширена в мові досліджених творів форма простого умовного способу речення, утвореного на основі давноминулого часу, напр.: *Не раз був би мури головою розвалив та й пішов до вас; Сава був би пішов і служив, і був би зносив тяжке й твердо твердо й уперто[...]. Сава не був би мав таких пригод, як сей[...].*

Парадигматична **форма умовного складного способу** безпосередньо пов'язана з умовною простою, оскільки реалізується тільки в складному реченні (у складнопідрядному реченні умови) в ролі підрядної частини. При головній частині вона набуває узагальненого значення визначеної умови для можливої реалізації дії, вираженої умовною простою формою. При творенні цієї форми речення в мові творів письменниці використовуються контаміновані сполучні засоби *якби, коли б*. Напр.: *Якби він вам і хату над головою запалив, [ви б набрали води в рот]. Коли би так панна Марія була молода, [...] [то, певно, була би з них добра пара].*

Парадигматичним виявам із значенням **бажальної модальності** в досліджуваних творах властива варіантність, що забезпечується такими засобами: 1) частками *якби, аби, коби (лише), бодай (би)* на тлі відповідного інтонаційного оформлення речення, напр.: – *Так, якби знала! – говорила раз по раз. – Так, якби знала; – Аби якнайборше додому вернув, Івоне, аби янайборше додому вернув! – потвердила Марія; Коби всі їх так кривдили, як я!; Коби він лише здоров!; Лише коби студинь попустила...; Бодай би я була його ніколи не бачила, бодай він мені й не снівся!; 2) препозицією присудка з часткою *би/б*, напр.: *Мовчала б ти!; Дав би бог святий!* – відповіла Марійка побожно; 3) поєднанням (неможливим на морфологічному рівні) частки *хай/нехай/най* з першою особою однини дієслова, напр.: – *Так іди ти вперед мене!* – промовив він. – *Нехай тебе добре затямлю!*; – *Грай, най гуляю! Най погуляю!* В мене одна сестрінка!; – *Позвольте, тату, най я пшеницю посію!*; 4) уживанням частки *би/б* при інфінітиві в односкладному інфінітивному реченні, що засвідчує причетність її до синтаксичного формоутворення всієї предикативної одиниці, а не її головного члена, оскільки такий парадигматичний вияв неозначений формі дієслова на морфологічному рівні не властивий. Напр.: *Вам би більше відпочивати; Вам би конче виїхати вліті, Наталочко, – мовила старенька панна; 5) формою, омонімічною з умовним простим способом, за окличної інтонації речення, напр.: *Ви повчили б його зараз, Івоніко! Хлопець псується, став ще гірше лінивий [...].***

Виявам **наказової модальності** речення властиві такі ж значення, як і відповідному способу в морфології, за незначної невідповідності у формальних показниках. Напр.: *Ой, не гріши, небого, не гріши, не гріши!; Ідіть зі мною, жіймо для себе!; Нехай прийде сам, на храм най прийде і подивиться сам на неї.* Замість варіантної наказової форми із часткою *щоб* фактичний матеріал засвідчив уживання частки *аби-сьте*, напр.: – *Я йду, звідки прийшов, – скипів він, – аби-сьте знали! Аби-сьте таки знали! – І очі його замиготіли зимним блиском.*

Семантикою парадигматичної форми речення з **повиннісною модальністю** є обов'язковість, вимушеність здійснення чого-небудь, здебільшого проти волі виконавця. Формальним показником цього модального значення речення є некоординованість дієслова-присудка, вжитого в наказовому способі другої особи однини, при підметі першої, другої, третьої особи однини чи множини. Суттєво, що форма наказового способу дієслова в таких випадках позбавлена значення наказовості. Непродуктивність цієї парадигматичної форми речення в сучасній українській мові взагалі підтверджується її рідковживаністю і в мові творів О. Кобилянської зокрема. Напр.: *[Якби я сама не заробила та не придбала], то хоч гину із голоду!*

Семантикою **допустової модальності** речення є вираження дії, обставини, усупереч яким відбувається інша дія, або вираження не взятої до уваги, зігнорованої умови. Таке значення парадигматичних форм речення допустової модальності зумовлює її функціональну специфіку – використання в ролі конститутивного елемента складного речення або в ролі відносно самостійного повідомлення, яке реалізує своє допустове значення в тісному зв'язку з контекстом. Формальними показниками таких парадигматичних форм речень виступають синтаксичні морфеми *хай/нехай/най (би)* (з нейтралізованим значенням наказовості), *хоч би*. Напр.: *[Як кого має що найти], то най він і двері зачинить, [то воно до нього прийде]; Най собі люди кажуть, [що хотять, а жид може все]; Нехай чоловік буде умний і розсудливий скільки хоче, [але коли він цієї філософії не вміє приноровити до життя, то ця філософія неправедна]; [Я був би його не запросив до участі в концерті]. Нехай би грав і так, як сам Паганіні!; – [...] Нехай би я що говорила, [він не обзивається до мене]; Хоч би ми що й казали, [на нас не дивиться ніхто].*

Як бачимо, мовистиль Ольги Кобилянської відзначається всеохопністю у використанні граматичних форм простого речення, у ньому задіяна вся палітра його об'єктивно-модальних значень з варіантними засобами їх вираження, що увиразнює психологічну спрямованість творів письменниці.

Отже, вивчення структурного потенціалу граматичної парадигми в художньому тексті поповнює сучасну синтаксичну теорію в плані передумов альтернативних способів синтаксичної організації розповідних простих речень і в плані виявлення мотивів та ефектів вибору одного з можливих варіантів парадигматично співвіднесених одиниць, якими оперує носій мови, чим підтверджується значущість синтаксичних засобів оформлення простих двоскладних речень об'єктивної модальності.

Література

1. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа / Э. Бенвенист // Новое в лингвистике. – Вып. 4. – М., 1965. – С. 447 – 448.
2. Загнітко А. Референційна семантика граматичних форм (напрями аналізу) / А. Загнітко // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць: Наук. зап. Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В.Винниченка, 1997.– Вып. 2. – 210 с.
3. Кадомцева Л. О. Діалектна єдність граматичних значень речення і рівні аналізу / Л. О. Кадомцева // Українське мовознавство. – 1977. – № 5. – С. 14–18.
4. Романюк Т. Семантика допустовості в системі ірреально-модальних значень простого речення / Тетяна Романюк // Актуальні проблеми синтаксису: Матеріали Міжнародної наукової конференції (19–21 жовтня 2006 р.). – Чернівці : Рута, 2006. – С. 63–66.
5. Українська мова. Енциклопедія. – К. : „Укр. енцикл.”, 2000. – 752 с.